

KARS'TA ERKEN TUNÇ ÇAĞI ve KARAZ KÜLTÜRÜ İZLERİ

Halim KORUCU*

Doğu Anadolu ile Kafkaslar arasında geçiş noktasında bulunan Kars, arkeolojik zenginlikleri bakımından önemli bir yere sahiptir (Harita: 1). Kars'ta yapılan çalışmalar son dönemlerde artmasına rağmen Kars'ın tarihi ve arkeolojik zenginliklerini ortaya çıkarmada henüz yeterli seviyeye ulaşmamıştır. Kuzey Doğu Anadolu'nun prehistoryası ile alakalı ilk bulgular arasında İ. Kılıç Kökten tarafından yapılan kazılarda ele geçirilen buluntular önemli bir yere sahiptir. Stratigrafi tam anlamıyla ortaya çıkarılamamış olmasına karşın bu kazılarda elde edilen bulgular ve Kökten tarafından bölgede yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen kaya üstü ve mağara resimleri, Geç Paleolitik Dönem hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu makalede Kars'ın Erken Tunç Çağı ile aynı dönem seramiklerinde izlenen Karaz kültürünün yansımaları ele alınmaya çalışılmıştır.

Geç Paleolitik Dönemde avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insanların mağaralarda başlayan yaşam izlerinin Kars'taki varlığını gösteren ipuçları Kökten ve sonrasında bölgede yapılan çalışmalarda ele geçirilen buluntular oluşturmaktadır. Bu buluntular

arasında Ataköy'de ve Ocaklı Köyü'nde obsidyen ve bazalttan aletler; Azat Höyük'teki hayvan kemiklerinden aletler ile Azat, Çallı, Çiçekli, Çamuşlu-Yazılıkaya, İkisü Arası Mevkii, Karaboncuk, Karataş, Katran Kazanı, Kurbanğa'daki kaya üstü ve mağara duvar resimleri yer alır¹.

O. Özbek ve B. Yükmen tarafından Hasçıftlık Köyü'nde yapılan çalışmalarda ele geçirilen çok sayıda çakmak taşı ve obsidyenden çekirdek ile taş aletler Mezolitik Döneme ait buluntulardır².

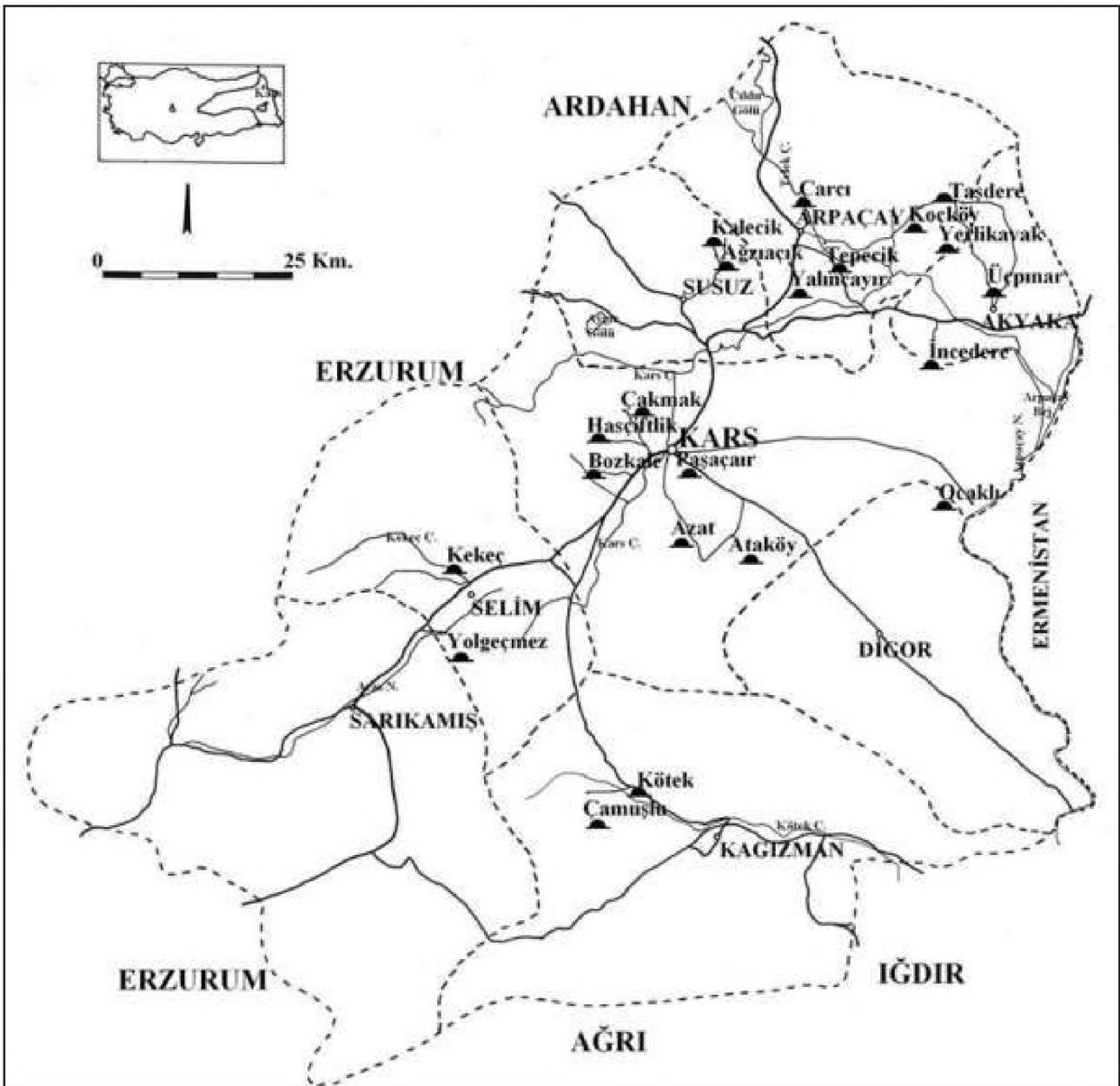
Kars ve çevresinde Neolitik Döneme ait bir yerleşim yeri bilinmiyor. Sadece Kökten tarafından 1952 yılında, Kağızman'ın Çamuşlu Köyü'nde, Kurbanğa Mağarası'nın önünde açılan sondajlarda Erken Tunç Çağ seramiklerinin bulunduğu tabakanın altında Geç Neolitik Dönem seramikleri tespit edildiği ifade edilmesine rağmen bu örnekler hakkında ayrıntılı bilgi sahibi değiliz³.

Kökten tarafından Azat Köyü'nde yapılan çalışmalarda Kalkolitik Çağa ait kemikten yapılmış dokuma tarağı, karaca boynuzundan yapılmış iki tarafı delikli bileği taşı sapları, hayvan parmak kemiklerinden yapılmış çizgi

süslemeli eşyalar, yarısı kırık geometrik baskılı pişmiş toprak mühür, delikli uzun bakır iğne bulunmuştur⁴. Ayrıca Kağızman'ın güneyindeki Mısır Dağı üzerinde çok kaba, siyah renkte seramik parçaları ve obsidyen mikrolitleri de yine Kalkolitik Döneme verilmektedir⁵.

Kars'ta yapılan erken dönem kazıları ve yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen⁶ Erken Tunç Çağ buluntu merkezleri: Akyak'da Tepecik Köyü, Yerlikavak (Seydi)

Köyü-Ziyarettepe Mevkii; Arpaçay'da Koçköy-Danatepe Mevkii, Yalınçayır Köyü-Zöhrap⁷, Tepecik Köyü; Kağızman, Budakveren ve Danamayalı⁸; Merkezde Paşaçayır Mahallesi, Azat Köyü⁹, Ataköy¹⁰, Bozkale Köyü-Tekneli Mevkii, Carcı Köyü 1-2 yerleşmeleri¹¹; Çakmak Köyü-Konk Mevkii; Hasçiftlik Köyü¹²; Sarıkamış Karakurt Mevkii¹³; Selim Yolgeçmez Köyü-Yumrutepe Mevkii, ile Susuz'un Ağzıaçık Köyü-Yumrutepe ve Kalecik Köyü¹⁴ olarak sıralanabilir (Harita: 1).

Harita 1: Kars İli, komşuları ve arkeolojik buluntu merkezleri

ERKEN TUNÇ ÇAĞ SERAMİKLERİ

Arazide yapılan çalışmalarda ele geçirilen buluntuların çoğunluğunu insanların günlük hayatta kullandıkları ve kırıldığı zaman bir tarafa atıp yerine yenisini yaptığı çanak-çömlekler oluşturmaktadır. Kars'ta yapılan yüzey araştırmalarında Erken Tunç Çağdan Orta Çağa kadar seramik buluntularıyla karşılaşmıştır. Bu makalede 2003-2005 yılları arasında yaptığımız araştırmalarda bulunan ve Erken Tunç Çağa ait olduğunu belirlediğimiz malzeme değerlendirilmiştir.

Geç Kalkolitik'te görülmeye başlayan, gerçek kimliğini Erken Tunç Çağda bulan ve bu çağla özdeşleşen Karaz Kültürü adını Erzurum Karaz kazılarındaki buluntulardan almıştır¹⁵. Erzurum Pulur, Güzelova ve Sos Höyük, Malatya Ovası, Elazığ Bölgesi ve özellikle Altınova, Muş Ovası, Ernis Bölgesi ve Adilcevaş da izleri görülen¹⁶ bu kültürün yayılım ve etki alanının sınırı hakkında çeşitli görüşler vardır. Genel kanaat Doğu Anadolu merkez olmak üzere kuzeyde Kafkas Dağları'nın kuzeyine, güneyde Filistin'e, doğuda Van-Urmiye Gölü havzasına ve Azerbaycan'ın büyük bölümüne, batıda ise İç Anadolu düzlüklerine kadar ulaştığıdır¹⁷. Bu yayılım alanına bakarak yapılacak bir değerlendirme bile Karaz Kültürü'nün Kars'ta varlığını tartışmasız ortaya koyar. Kars'ın Karaz Kültürü'nün yayılım alanı içerisinde olduğunu kazı ve yüzey araştırmaları buluntuları¹⁸ ile Kars Müzesi'ndeki eserler¹⁹ desteklemektedir.

Bölgede ele geçirilen Geç Kalkolitik Dönem seramikleri Erken Tunç Çağ seramiklerinden gerek kap formları, gerekse işçilik kaliteleri ve bezemeleri açısından farklılıklar gösterir. Kalkolitik Dönem seramiklerinde sınırlı sayıda

kap biçimi ve az süsleme vardır. El yapımı olan kaplar kaba işçilikli ve tek renklidir. Yer yer çark yapımı kaplar da görülür²⁰. Bu dönem seramikleri genelde soluk kahve ve sarı renklidir. Siyah, gri nadiren de kırmızı-kahverengi olanları da vardır. Bezeme olarak düğmeler, S, V, ve U biçiminde motifler kullanılmıştır²¹.

Orta Tunç Çağı seramiklerinin karakteristik özelliği kazıma çizgi bezemelerin yanı sıra çok renkli, boya bezemeli çanak çömleğinde görülmesidir. Boya bezeme önceleri devetüyü zemin üzerine kahverengi geometrik ve hayvan figürleri şeklinde görülür. Giderek beyaz astar üzerine kırmızı ve siyah boya ile yapılmış motifler yer almaktadır. Erken Tunç Çağ'ın siyah renkli monoton malzemesi yerini daha dinamik bir yapıya bırakmıştır. Orta Tunç Çağ başlarında birkaç örnek dışında kulplu örnek yok denecek kadar azalmıştır²².

Bölgede yapılan araştırmalarda Erken Tunç Çağı seramiklerinin genel olarak çarkta yapılmış olduğu anlaşılır. Elde yapılmış olanları da vardır. Çarkta yapılan seramiklerin daha çok yavaş dönen çarkta yapıldığı kapların iç kısmında düzensiz görülen yatay çizgilerden anlaşılmaktadır. İster çarkta isterse de elde yapılsınlar tamamına yakını iyi açılanmış ve yüzeylerindeki pürüzler açılarak giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca açılmanın yanı sıra bazı kapların yüzeyleri demir oksitli bir kil astarla sıvanarak ta pürüzsüzleştirilmiştir.

Kars'ta ele geçirilen seramiklerin hamur katkılarının iyi arıtılmadığı kapların iç ve dış yüzeylerinde görülen iri taşlardan ve bitki atıklarından anlaşılmaktadır. Seramiklerin katkı maddelerinin miktarı ve

kabalık dereceleri kapların boyutlarına göre değişebilmektedir. Katkı maddesi olarak kum, taşçık, kil ve kireçle karşılaşılrken yer yer mika ve saman katkılı örnekler de vardır. Mika katkılı toprak Anadolu'nun karakteristik özelliği olup bu coğrafyada yapılan diğer çalışmalarda da mika katkılı buluntularla karşılaşılmaktadır²³.

Kars Erken Tunç Çağı seramikleri genel olarak siyah, devetüyü, gri, kahve ve kiremit renklidir. Fırınlama özelliklerine bağlı olarak yer yer alacalı renklerle de karşılaşılmaktadır. Seramiklerin renklerinde fırlama koşullarına bağlı olarak açıklık ya da koyuluk oluşabiliyordu. Fırınlama kalitesi yoğunlukla orta ve iyi nadiren de kötüdür.

Kars'ta ele geçirilen bu dönem seramikleri üzerinde yer alan kazıma çizgiler ve tarak bezeme, motif olarak kullanılan geometrik şekiller ve boyuna dikdörtgenler Karaz kültürünün karakteristik özelliklerindedir²⁴. Bu seramik sitili 5 bin yıllık bir gelenek olarak bölgeye damgasını vurmuş, Erzurum'un Cinis Köyü'nde görüldüğü gibi elde yapılmış siyah perdeli seramikler yakın döneme kadar kullanılmıştır²⁵. Benzer durum Kars'ta Yerlikavak ve Yalınçayır köylerinde de karşımıza çıkmaktadır²⁶.

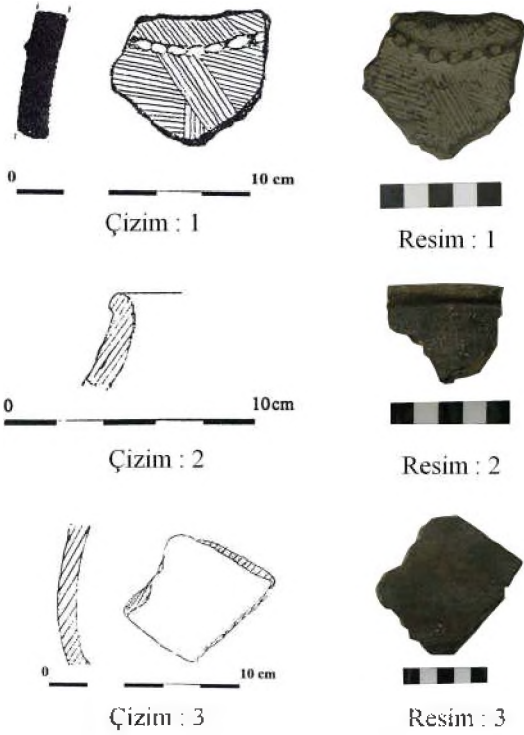
Kars Erken Tunç Çağ buluntuları genel olarak dışı ve içi açıklanmış, geniş ağızlı, orta büyüklükte çömlek ve çanak gibi pişirme kaplarına ait parçalardır. Ayrıca kase ve testi türü depolama ve saklama kaplarına ait dudak, boyun, omuz veya dip kısımları da görülür.

KATALOG

Katalog 1: Ağzıaçık-Yumrutepe'den ince cidarlı, orta büyüklükte çömlek türü bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 1; Resim: 1). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru, dış ve iç astarı koyu gri renkli. Kil, kireç ve mika katkılı. Dış yüzü tarak bezemeli, enine paralel kazıma çizgilerle bunları kesen dikine kazıma çizgilerden oluşan çizgi bezeme ve zincir şeklinde yapılmış kabartma bezemeye oldukça kaliteli işçilikli.

Katalog 2: Ağzıaçık-Yumrutepe'den ince cidarlı, orta büyüklükte çömleğe ait dudak parçası (Çizim: 2; Resim: 2). Çark yapımı ve pişme kalitesi kötü. Hamuru siyah-devetüyü, dış astar siyah, iç astar devetüyü renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Omuzdan gövdeye geçiş bölümünden kırılmış. İyi açıklanan dış yüzü pürüzsüz bir yapıda iken içte çark izleri belirgin.

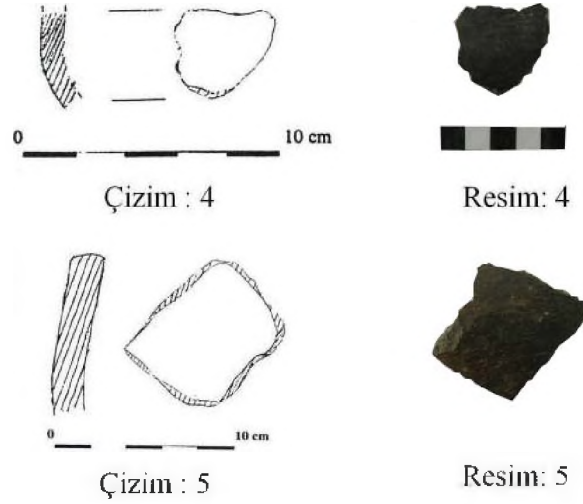
Katalog 3: Ağzıaçık-Yumrutepe'den ele geçen parçadan formu tam olarak anlaşılamayan kalın cidarlı, büyük boyutlu bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 3; Resim: 3). El yapımı ve pişme kalitesi kötü. Hamuru gri, dış astarı koyu gri, iç astarı kiremit renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Dış yüzü pürüzsüz yapıda olmasına rağmen iç yüzünde açık izleri belirgin.

Çizim-Resim: 1-3

Katalog 4: Ağzıaçık-Yumrutepe'den, ele geçen parçadan formu tam olarak anlaşılamayan ince cidarlı, orta büyüklükte bir kaba ait dudak parçası (Çizim: 4; Resim: 4). El yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru, dış ve iç astarı koyu gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkı. Dudak ağzı yuvarlatılarak yaklaşık 2 mm. dışa taşırılarak dudak profili oluşturulmuş. Cidar dudaktan gövdeye doğru kalınlaşmakta.

Katalog 5: Ağzıaçık-Yumrutepe'den, ele geçen parçadan formu tam olarak anlaşılamayan ince cidarlı, orta büyüklükte bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 5; Resim: 5). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru koyu kahverengi, dış ve iç astarı koyu kahve-koyu gri alacalı. Taşçık, kil ve kireç katkı. Dış yüzü iyi açkılanmış ve oldukça parlak, iç yüzde fırınlamadan kaynaklanan çatlaklar ve oyuklar oluşmuş.

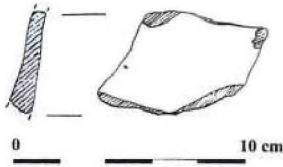

Çizim-Resim: 4-5

Katalog 6: Ağzıaçık-Yumrutepe'den, ele geçen parçadan formu tam olarak anlaşılamayan ince cidarlı, orta büyüklükte bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 6; Resim: 6). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru açık kiremit, dış astarı koyu gri, iç astarı açık kiremit renkli. Taşçık ve kireç katkı. Kaliteli işçilikli, dış ve iç yüzü iyi açkılanmış.

Katalog 7: Ataköy'den, ele geçen parçadan formu tam olarak anlaşılamayan, ince cidarlı, orta büyüklükte bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 7; Resim: 7) Çark yapımı ve pişme kalitesi iyi. Hamuru açık gri, dış astarı açık devetüyü, iç astarı devetüyü renkli. Taşçık ve kil katkı. Kazıma çizgi bezemeli kabın dış ve iç yüzündeki pürüzsüz yapı, işçilik ve açkılanmadaki kaliteyi göstermekte.

Katalog 8: Azat Köyü'nden ince cidarlı, orta büyüklükte bir çömleğe ait dudak parçası (Çizim: 8; Resim: 8). Çark yapımı ve pişme kalitesi iyi. Hamuru gri renkli, dış astarı gri-kiremit alacalı, iç astarı açık kiremit-devetüyü alacalı. Taşçık ve kil katkı. Ağız kısmı yuvarlatılmış, dışı ve içi açkılanarak parlak ve pürüzsüz bir yapı sağlanmış.

Çizim : 6

Resim: 6

Çizim : 7

Resim: 7

Çizim : 8

Resim: 8

Çizim-Resim: 6-8

Katalog 9: Azat Köyü'nden kalın cidarlı, büyük boyutlu bir çanağa ait gövde parçası (Çizim: 9; Resim: 9). El yapımı ve pişme kalitesi iyi. Hamuru gri, dış ve iç astarı devetüyü renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Dudak ağzı yuvarlatılmış, dışa taşırılarak verilen dudak ile gövde arasındaki geçiş yuvarlak, keskin olmayan hatlar şeklinde verilmiş.

Katalog 10: Bozkale Köyü'nden ince cidarlı, küçük boyutlu bir kase parçası (Çizim: 10; Resim: 10). Çark yapımı ve pişme kalitesi iyi. Hamuru açık gri, dış ve iç astarı siyah renkli. Taşçık, kil, kireç ve mika katkılı. Dudak ağzı düz kesilmiş ve dış yüzde keskin bir çıkıntı şeklinde verilmiş, iç yüzde tam tersi keskin bir girintiyle dudak profili oluşturulmuş, dış yüzde 0.5 cm. lik bir oyuk kısmından sonra gövdeye geçilmiş, dışı ve içi iyi açkılı ve parlak siyah renkte.

Katalog 11: Bozkale Köyü'nden kalın cidarlı, büyük boyutlu bir çömleğe ait omuza

geçiş bölümünden kırılmış dudak-boyun parçası (Çizim: 11; Resim: 11). Çark yapımı ve pişme kalitesi iyi. Hamuru açık gri, dış ve iç astarı gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Dışa taşırılan yuvarlak ağızlı dudaktan boyuna geçişte aynı şekilde yuvarlak hatlı, dış ve iç yüzde yanık izleri görülmekte.

Katalog 12: Çakmak Köyü'nde ele geçen ince cidarlı, küçük boyutlu, formu tam olarak anlaşılamayan bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 12; Resim: 12). El yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru, dış ve iç astarı açık gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Dış yüzeyi tarak bezeme olarak da isimlendirilen, birbirine paralel yatay kazıma çizgileri kesen değişik açılı çizgilerle tüm yüzey taranmıştır.

Çizim : 9

Resim: 9

Çizim: 10

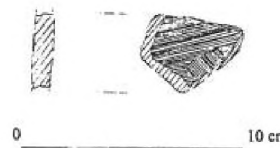
Resim: 10

Çizim: 11

Resim: 11

Çizim: 12

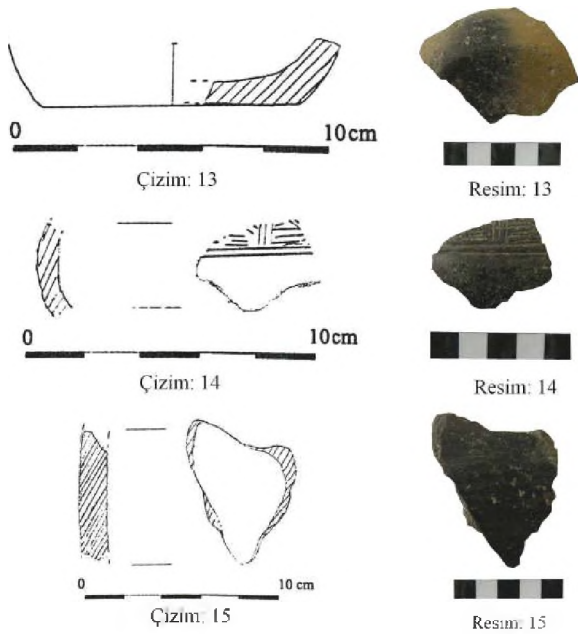
Resim: 12

Çizim-Resim: 9-12

Katalog 13: Hasçiftlik Köyü'nde bulunan ince cidarlı, küçük boyutlu bir kaseye ait dip parçası (Çizim: 13; Resim: 13). El yapımı ve pişme kalitesi iyi. Hamuru açık kiremit, dış ve iç astarı açık gri renkli. Taşçık ve kil katkıları. Dış ve iç yüzü aşılanarak parlak ve pürüzsüz yapılmıştır.

Katalog 14: Kalecik Köyü'nden ele geçirilen ince cidarlı, orta büyüklükteki çömlek türü bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 14; Resim: 14). Çark yapımı ve pişme kalitesi iyi. Hamuru açık koyu gri, dış astarı siyah ve iç astarı koyu gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkıları. İçi ve dışı parlak siyah renkli, iyi aşılanmış üzerindeki kazıma çizgi ve geometrik bezemelerin işçiliğindeki kalite burada yerleşmiş kültürün ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından oldukça önemli.

Katalog 15: Kalecik Köyü'nden, ele geçirilen parçadan formu tam olarak anlaşılabilen, kalın cidarlı, büyük boyutlu bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 15; Resim: 15). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru, dış ve iç astarı siyah renkli. Taşçık, kil ve kireç katkıları. Dış yüzü aşıklı, parlak ve pürüzsüz, iç yüzü mat ve pürüzlü bir yapıda.

Çizim-Resim: 13-15

Katalog 16: Kalecik Köyü'nden, ele geçirilen parçadan formu tam olarak anlaşılabilen, kalın cidarlı, büyük boyutlu bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 16; Resim: 16). Çark yapımı ve pişme kalitesi kötü. Hamuru siyah, dış astarı koyu gri ve iç astarı siyah renkli. Taşçık, kil ve kireç katkıları. Dış ve iç yüzü aşıklı, parlak ve pürüzsüz bir yapıda. Dış yüzde fırınlamadan kaynaklanan açık gri renkli kısımlar bulunmakta.

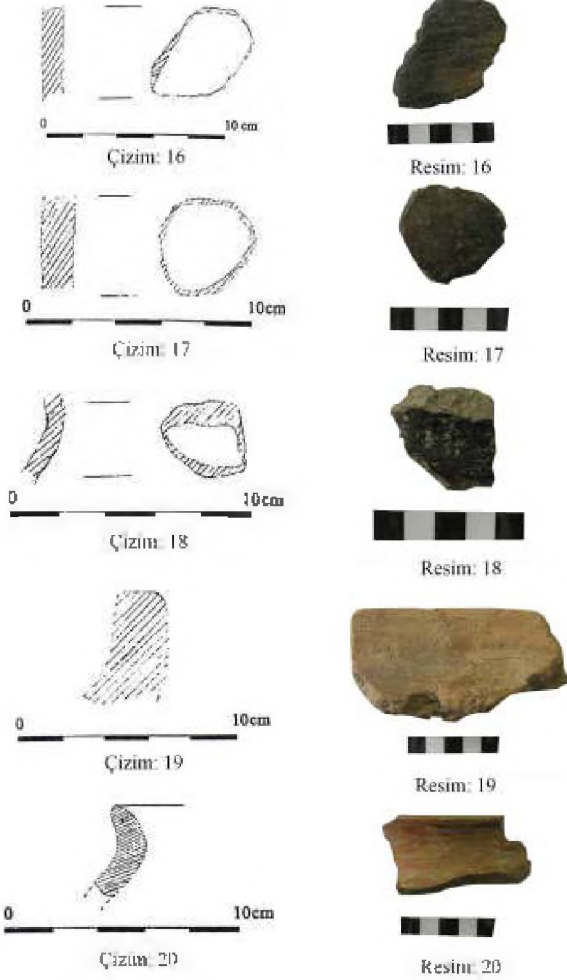
Katalog 17: Kalecik Köyü'nden, ele geçirilen parçadan formu tam olarak anlaşılabilen kalın cidarlı, büyük boyutlu bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 17; Resim: 17). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru siyah, dış astarı koyu gri ve iç astarı siyah renkli. Taşçık, kil ve kireç katkıları. Dış ve iç yüzü aşıklı, parlak ve pürüzsüz bir yapıda.

Katalog 18: Kalecik Köyü'nden, omuzdan boyuna geçiş yerinden kırılmış, ince cidarlı, küçük boyutlu kase türü bir kaba ait dudak parçası (Çizim: 18; Resim: 18). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru koyu gri, dış astarı ve iç astarı siyah renkli. Kil ve kireç katkıları. Oldukça kaliteli işçilikli, dış ve iç yüz aşıklı, parlak ve pürüzsüz bir yapıda.

Katalog 19: Tepecik Köyü'nde bulunan kalın cidarlı bir ocağa ait parça (Çizim: 19; Resim: 19). El yapımı ve pişme kalitesi kötü. Hamuru açık kiremit, dış astarı devetüyü ve iç astarı açık kiremit renkli. Taşçık, kil, kireç ve saman katkıları. İç yüz orta kısmı yukarı doğru yükseltilecek şekilde içerisindeki ateşin düşmesini engellemek için ateşlik kısmı oluşturulmuş.

Katalog 20: Tepecik Köyü'nden ince cidarlı, orta büyüklükte bir çanağa ait dudak parçası (Çizim: 20; Resim: 20). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru devetüyü-gri, dış ve iç astarı açık devetüyü renkli. Taşçık,

kil ve kireç katkılı. Ağız kısmı dışa taşırılarak dudak profili oluşturulmuş, cidarı dudaktan gövdeye doğru kalınlaşmış, dış yüzde açkı aletinin temas etmediği kısımlar mat, diğer kısımlar parlak.

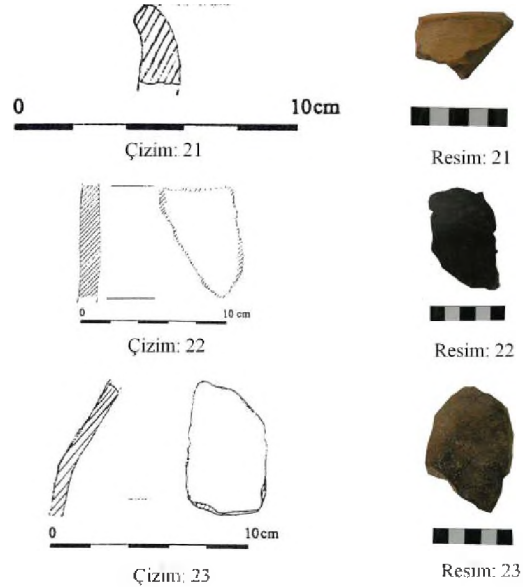

Çizim-Resim: 16-20

Katalog 21: Tepecik Köyü'nden ince cidarlı, orta büyüklükte bir çanağa ait dudak parçası (Çizim: 21; Resim: 21). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru açık kiremit-gri, dış ve iç astarı açık kiremit renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Dudak ağzı ve geçişler yuvarlatılmış, dışı ve içi açkılanarak parlak ve pürüzsüz bir yüzey oluşturulmuş, iç yüzde kısmen yanık izleri görülmekte.

Katalog 22: Yalınçayır Köyü'nden ince cidarlı, orta büyüklükte bir çömleğe ait gövde parçası (Çizim: 22; Resim: 22). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru, dış ve iç astarı siyah renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Dış ve iç yüzde çark izleri yanında açkı aletinin izleri görülmekte.

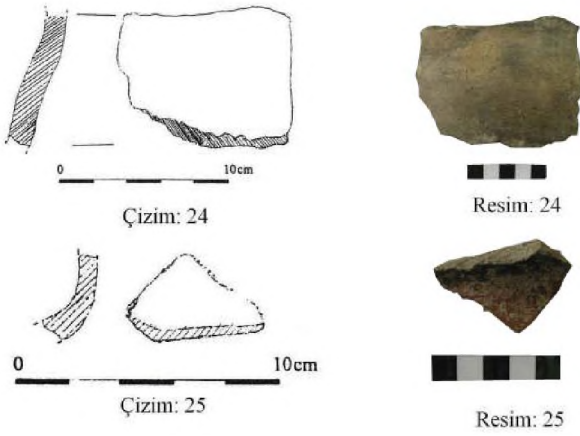
Katalog 23: Yalınçayır Köyü'nden ince cidarlı, orta büyüklükte bir çömleğe ait gövde parçası (Çizim: 23; Resim: 23). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru koyu gri, dış astar açık devetüyü ve iç astarı gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Dış ve iç yüzde fırınlamadan kaynaklanan yanık izleri yanında dışta açkı, içte çark izleri görülmekte.

Çizim-Resim: 21-23

Katalog 24: Yalınçayır Köyü'nden, ele geçirilen parçadan formu tam olarak anlaşılamayan ince cidarlı, büyük boyutlu bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 24; Resim: 24). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru açık gri, dış astar açık gri ve iç astarı devetüyü renkli. Katkısız. Boyunla bağlantı yerinden kırılmış, dış ve iç yüzde çark izleri belirgin, çatlaklar ve kısmen de yanık noktalar mevcut.

Katalog 25: Yalınçayır Köyü'nden, ele geçirilen parçadan formu tam olarak anlaşılabilen ince cidarlı, küçük boyutlu bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 25; Resim: 25). El yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru gri, dış astar koyu kahve ve iç astarı koyu gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Boyundan omuzageçiştten kırılmış, dış yüzü iyi açkılanmış oldukça parlak yapıda.

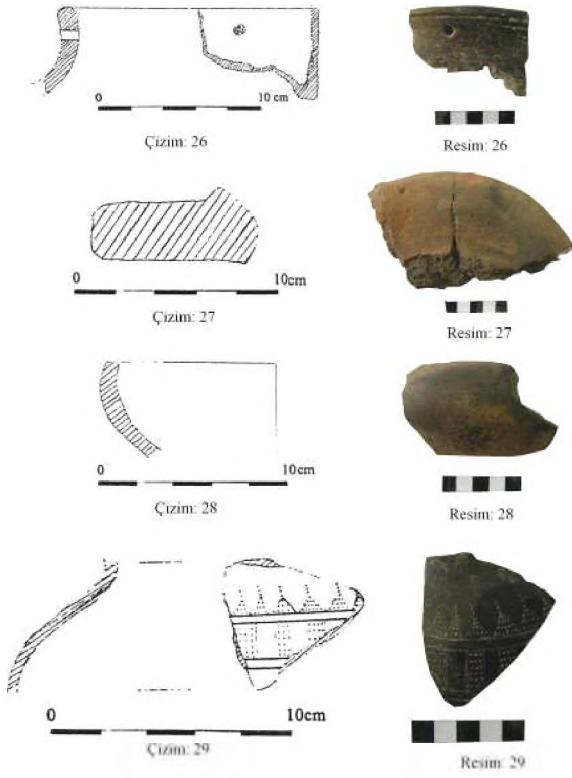
Çizim-Resim: 24-25

Katalog 26: Yalınçayır Köyü'nden ince cidarlı, orta büyüklükte geniş açağızlı bir kaba ait dudak parçası (Çizim: 26; Resim: 26). Çark yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru gri, dış astar koyu kahve ve iç astarı koyu gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Oldukça kaliteli işçilikli olup dış ve iç yüzeyde, dudak boyun geçişinde hatlar yuvarlatılarak verilmiştir. Boynun dudağıya yakın kısmında yer alan deliklerin sonradan taşıma açıldığı, iç yüzde delikler açılırken oluşan çatlaklardan anlaşılmaktadır. İç yüzde çark izleri ince hatlar halinde.

Katalog 27: Yerlikavak Köyü'nde ele geçirilen, kalın cidarlı, büyük boyutlu bir ocağıya ait parça (Çizim: 27; Resim: 27). El yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru koyu gri, dış ve iç astarı koyu kahve renkli. Taşçık, kil, kireç ve saman katkılı. Ocağıın orta kısmı ateşin sönmesi engellenmek için yükseltilmiş, kullanımdan dolayı ocağıın iç yüzü aşınmış, her iki yüzü de çok iyi açkılanmış, kısmen yanık izleri bulunmakta.

Katalog 28: Yerlikavak Köyü'nden ince cidarlı, küçük boyutlu bir kase parçası (Çizim: 28; Resim: 28). El yapımı ve pişme kalitesi orta. Hamuru koyu gri, dış astarı gri ve iç astarı koyu gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Dudaktan gövdeye geçiş iç kısımda yaklaşık 1 mm.lik girintiyle belirtilmiş, dış kısımda bütünüyle profilsiz işlenmiş.

Katalog 29: Bozkale Köyü'nden bulunan ince cidarlı, küçük boyutlu, testi türü bir kaba ait gövde parçası (Çizim: 29; Resim: 29) Çark yapımı ve pişme kalitesi iyi. Hamuru gri, dış astarı koyu gri ve iç astarı açık gri renkli. Taşçık, kil ve kireç katkılı. Boyunla bağlantı kısmında, kabartma dikey dikdörtgenlerle oluşturulan bezeme alanlarının içleri nokta şeklinde oyulmuş ve bu oyukların içleri beyaz macunla doldurulmuştur. Dikdörtgen şeklinde yapılmış süslemelerin üst kısmında yer alan üçgenlerin içleri ve üst köşeleri aynı tarzda yapılmış nokta bezemeli.

Çizim-Resim: 26-29

DEĞERLENDİRME

Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağdan itibaren görülmeye başlayan, gerçek kimliğini Erken Tunç Çağda bulan ve sınırları Doğu Anadolu'dan Batı İran'a, Afganistan'a hatta Suriye'ye kadar yayılan Karaz kültürünün kendine has özellikler taşıyan seramikleri Kars'ta da görülür. Bölgelere göre yöresel bazı farklılıklar olsa da Kars Erken Tunç Çağı seramikleri karakteristik olarak Karaz kültürü seramikleriyle benzerdir. Bu döneme ait gerek içi dışı parlak siyah renkli, iyi açıkta seramikler gerekse tarak, nokta bezemeli ve geometriksüslemeli seramik parçalarının Doğu Anadolu'da benzerleri olduğu gibi Filistin, Nahçıvan, Ermenistan ve Gürcistan'da da vardır. Bu benzerlikler kültürel iletişim ve etkileşimin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir.

Ağzıaçık-Yumrutepe'den ele geçirilen çömleğe ait gövde parçası üzerinde yer alan (katalog 1) kazıma çizgi ve kabartma zincir bezemenin benzerlerine Nahçıvan Kültepe'de karşılaşılmaktadır²⁷. Aynı yerden çömlek parçası (Katalog 2) ve amorf gövde parçaları (Katalog 3-6) Erken Tunç Çağ'da Doğu Anadolu'da yaygın olarak görülürler²⁸.

Ataköy'den ele geçen gövde parçası (katalog 7) ile Çakmak Köyü'nde ele geçirilen gövde parçası (katalog 12) üzerinde yer alan kazıma çizgi bezemeler Erzurum Sos Höyük²⁹ seramikleri, Kars Müzesi'nde sergilenen erken dönem Ani buluntuları, Iğdır'da Hazinetepe, Gökçeli ve Melekli Höyüğü ile Ağrı Doğubeyazıt Ovası'ndaki Sağlıksuyu Höyüğü seramikleriyle benzerdir³⁰.

Azat Köyü'nden ele geçirilen çömleğe ait dudak parçası (Katalog 8), çanağa ait gövde parçası (Katalog 9) ve Bozkale Köyü'nden ele geçirilen kase parçası (Katalog 10) ile çömleğe ait dudak-boyun bölümü (Katalog 11) gerek hamur, gerekse renk ve açkılanma teknikleriyle bölgede ele geçirilen Erken Tunç Çağ özellikleri gösterir³¹.

Hasçıftlık Köyü'nden ele geçirilen kaseye ait dip parçası (Katalog 13) işçilik ve renk bakımından Erzurum Pulur ve Çiğdemli Höyük'teki İlk Tunç Çağı seramikleriyle benzerdir³².

Kalecik Köyü'nden ele geçirilen kazıma çizgi ve geometrik bezemeli çömlek parçası (Katalog 14) ile amorf gövde parçalarının (Katalog 15-18) benzerleri Erzurum'da Karaz³³, Pulur³⁴, Güzelova³⁵ ve Sos Höyük'te³⁶ görülür.

Tepecik Köyü'nde bulunan ocak parçası (katalog 19) ve çanak türü kaplara ait dudak parçaları (Katalog 20-21); Yalınçayır Köyü'nden

çömlek gövde parçaları (Katalog 22-23), amorf parçalar (Katalog 24-25) ile geniş ağızlı bir kaba ait dudak parçası (Katalog 26) ve Yerlikavak Köyü'nden ele geçen ocak parçası (Katalog 27) ile kase parçası (Katalog 28) Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ merkezleri ve özellikle Erzurum Pulur ve Sos Höyük buluntularıyla benzerdir³⁷.

Bozkale Köyü'nden ele geçirilen testi türü bir kaba ait gövde parçası (Katalog 29) Kars Müzesi'nde yer alan Digor³⁸, Ani³⁹ ve Ardahan⁴⁰ buluntuları ile Malatya-Elazığ⁴¹ bölgesinde bulunmuş nokta bezemeli Erken Tunç Çağı seramikleriyle benzerdir. Ayrıca Anadolu dışında Ermenistan'da Ariç⁴², Nahçıvan'da Şortepe ve Kültepe⁴³ ile Gürcistan'da Trialeti⁴⁴ gibi merkezlerde ele geçirilen Orta Tunç Çağ seramikleriyle de bezeme yönünden benzerdir. İçi macunlan doldurulmuş, nokta bezemeli kabı Erken Tunç Çağı sonu, Orta Tunç Çağı başına tarihleyebiliriz. Bu tarihlemeye göre bu tarz bezemeli kapların erken dönemde Anadolu'da ortaya çıktığını ve kültürel etkileşim yoluyla Ermenistan, Nahçıvan ve Gürcistan'a kadar ulaştığını söyleyebiliriz.

Ayrıca Kars Müzesi'nde bulunan bir grup seramik Karaz ya da Kura-Aras Kültürü'nün seramik geleneğinin özelliklerini tamamen yansıtan tipik bir gruptur⁴⁵. Bu grubun formu olan boyunlu ve geniş ağızlı çömlek formu kültürün bilinen form grubunun en yaygın örnekleridir. Bu tür çömleklere kültürün yayılım coğrafyasının hemen her merkezin de rastlanır⁴⁶.

Örneklerini yüzey araştırmalarında ve müzede gördüğümüz Erken Tunç Çağ seramiklerini tarihlerken Kars'ta sistemli bir kazı yapılmadığı ve kronolojisi kazılar

sonucunda tespit edilemediği için Doğu Anadolu yerleşimlerine özellikle Sos Höyük gibi kronolojisi radiokarbon yöntemleriyle tespit edilmiş merkezlere bakılmaktadır.

Sos Höyük kazılarına bakılarak Kars'ta Karaz Kültürü'nün etkilerinin Geç Kalkolitik Dönemden (M.Ö.3500/3000'lerden) başlayıp Bronz Çağın ortalarına (M.Ö.1500'lere) kadar sürdüğü kabul edilebilir⁴⁷. Bu kültürün izlerinin küçük merkezlerde daha uzun süre devam ettiği hatta Kars Yerlikavak ve Yalınçayır köyleri ile Erzurum Cinis Höyük gibi bazı modern yerleşim yerlerinde Karaz Kültürü'ne ait kapların benzerlerinin hala yapıldığı ve kullanıldığı görülür⁴⁸.

SUMMARY

Kars where is a bridge between East Anatolia and Caucasian is an important place with archeological heritage it has. Although there has been an increase in excavations and surveys in Kars, they are not enough to reveal the historical and archeological heritage which Kars has. Among the first findings related to prehistory of North East Anatolia, the findings revealed during the excavations held by İ.Kılıç KÖKTEN have an important role. Despite the fact that stratigraphy isn't known exactly, the findings obtained in this excavations and rock and cave paintings detected during the surveys in the region by KÖKTEN give us valuable information about Late Paleolithic Period. In this article, it is tried to deal with the ceramics of Early Bronze Age of Kars and the ceramics of Early Bronze Age of Kars with the reflection of Karaz culture.

- * Halim KORUCU, Arkeolog, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Erzurum/TÜRKİYE.
- 1 Kökten, İ.K., "Kars'ın Tarihi Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", Belleten VII, 1943, 601-613;
- 2 Özbek-Yükmen, 2001, 145-153.
- 3 Bingöl, 2003, 40, dn. 136 (ayrıntılı bilgi için bkz. Kökten, 1975, 95-104)
- 4 Kökten, 1944, 668; Yakar, J., The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, Part ii, BAR International Series 268 (ii) 1985.
- 5 Kökten, 1943, 601-613.
- 6 Kökten, 1944, 668; Kökten, 1953, 190; Mellart, J., "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Egean", AJA 62/1, 9-38 (1958); Arsebük, G., "Altınova'da (Elazığ) Koyu Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişki" T. T. Kong VIII/I, 1979, 81-92; Yakar, 1985, 280; Güneri, 1992, 149-186; Harmankaya-Erdoğan, 2002; Korucu, H. "Kars İli Höyükleri", (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilimdalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) 2005, 19-28; Korucu, H. "Kars İli Höyükleri" Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 2007, 521-537; Ceylan, 2008, 220.
- 7 Kökten, 1948, 463
- 8 Ceylan, 2008, 187, 247.
- 9 Kökten, 1944, 667; Kökten, 1953, 190; Yakar, 1985, 251; Harmankaya-Erdoğan, 2002; Bingöl, 2003, 62.
- 10 Kökten, 1944, 668.
- 11 Ceylan, 2008, 218-219.
- 12 Özbek-Yükmen, 2000, 114-115.
- 13 Arsebük, 1979, 83.
- 14 Kökten, 1948, 194-204; Özbek-Yükmen, 2001, 148.
- 15 Koşay, H. Z., "Karaz Sondajı" III. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler, 1943, 165-169; Burney, C.A., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age" AnatSt. 8, 1958, 157-209; Koşay, H. Z.-Turfan, K., "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" Belleten XXIII/91, 1959, 349-413; Koşay, H. Z.-Vary, H., Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, 1964, 24 vd.; Koşay, H. Z.-Vary, H., Güzelova Kazısı, 1967, 8 vd; Güneri, A. S., "Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler", Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 2007, 267-324; Işıklı, M. "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürünün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi" Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 2007a, 325-350; Yaylalı, S., "Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü" Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 2007, 165-189.

- 16 Burney, 1958, 157-209; Arsebük, 1979, 83; Palmieri, A. "Excavations at Arslantepe (Malatya)" *AnatSt.* 31, 1981, 101-120; Güneri, 1992, 162, 171, Res. 5; A-Erkmen, M-Sagona, C., "Excavations at Sos Höyük 1995" *KST XVIII/1*, 1997, 137-145, Fig. 2/5-6; Rothman, M. S.-Kozbe, G., "Muş in the Early Bronze Age" *AnatSt.* 47, 1997, 105-126; Sagona, A-Erkmen, M-Sagona, C., "Excavations At Sos Höyük 1996" *KST XIX/1*, 1998, 245-251; Sagona, A-Erkmen, M-Sagona, C-McNiven, I-Howells, S., "Excavations At Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" *Anatolica XXIV*, 1998, 33, Fig. 7: 5; Esin, U., "Değirmentepe" *Arkeo-Atlas 1*, 2002, 118; Hopkins, L., *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier VI*, *Ancient Near Eastern Studies*, 2003, 135 vd; Karaosmanoğlu, M-Işıklı, M.-Can, B., "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüze Araştırması" *AST 20/1*, 2003, 345-356; Sagona, A., "Sos Höyük" *Arkeo-Atlas*, Sayı 2, 2003, 48; Kiguradze, T.- Sagona, A. "On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex" *Archaeology in the Borderlands, Investigations in Caucasia and Beyond*, 2003, 38-95; Sevin, 2003, 118; Karaosmanoğlu, M-Işıklı, M.-Can, B., "2002 Yılı Pasinler Ovası Yüze Araştırması" *AST 21/1*, 2004, 301-311; Güneri, 2007, 273; Işıklı, 2007, 332.
- 17 Burney 1958, 157-209; Edens, C., "Transcaucasia at the End Of The Early Bronze Age" *BASOR 299/300*, 1995, 53-64; Işıklı, M., "Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi" (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilimdalı Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2005, 1.
- 18 Kökten, 1944, 659-681; Kökten, 1953, 15; Kırzioğlu, 1953, 18; Balkan, 1967, 104-118; Kökten, 1975, 95-104; Günaltay, 1987, 54; Güneri, 1992, 149-186; Harmankaya-Tanıdı, 1996; Ceylan, 2001, 26-29; Özbek-Yükmen, 2001, 145-153; Ceylan, 2003, 311-325; Harmankaya-Erdoğu, 2002; Ceylan, 2004, 263-273; Bingöl, 2003, 58; Korucu, 2005, 19-28; Sagona, 2006, 11-29; Ceylan, 2008.
- 19 Işıklı, M., "A Collection Of Kura-Araxes Pottery From Kars Museum" *Armenian Journal Of Near-Eastern Studies*, Vol II, 2007b, 43-51.
- 20 M.Ö. 4. Binde Malatya Değirmentepe karşılaştığı üzere çarkta yapılmış kaplar azımsanmayacak kadar çoktur. (bknz. Esin, 2002, 118)
- 21 Burney, 1958, 157-209; Sagona, 2006, 14-17.
- 22 Özfırat, A., *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, 2001, 8-11; Esin, 2002, 118; Sevin, V., "Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı" *Arkeo-Atlas 3*, 2003, 104-130.
- 23 Tavukçu, A. Y., *Troas Bölgesi Terrakota Figürinleri* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 1999) 25.
- 24 Uçar, A. T., *Anadolu'da Khirbet Kerak (Karaz) Seramiği* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001) 152-153.
- 25 Karaosmanoğlu-Işıklı.-Can, 2003, 345-356.

- 26 Korucu, 2005, 31.
- 27 Aşurov, S. H., Nahçıvan İlk Tunç Devri Keramikası, 2002, 121, Tablo VIII/5 ve 125, Tablo XII/7.
- 28 Lamb, W. *The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours* AnatSt IV, 1954, 21-33; Koşay-Turfan, 1959, 349-363; Koşay-Vary, 1967, 9; Arsebük, 1979, 83; Frangipane, M., "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı Dönemi" ArkeoAtlas Sayı 2, 2003, 44-69; Karaosmanoğlu-Işıklı-Can, 2003, 345-356, Çiz. 1c-d; Karaosmanoğlu-Işıklı-Can, 2004, 301-311.
- 29 Sagona, 2003, 48.
- 30 Ünal, A., Hititler Devrinde Anadolu, 2002, 163, Res. 65; Özfirat, A-Marro, C. "2002 Yılı Van, Ağrı, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması" AST 21/1, 2004, 17-18, Çiz 5-6; Özfirat, A-Marro, C. "2004 Yılı Van, Ağrı, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması" Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi 7, 2008, 1-20; Işıklı, 2007, 43-51.
- 31 Lamb, 1954, 21-33; Koşay-Turfan, 1959, 349-363; Koşay-Vary, 1964, Lev. 5 ve Çiz: IV/P.65; Koşay-Vary, 1967, 7; Arsebük, 1979, 81-92; Burney, C., "Aspects of Excavations in Altınova, Elazığ" AnatSt. 30, 1980, 157-167; Russell, H. F., Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, BAR International Series 85, 1980, 16-17; Sevin, V., "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986" AST V/II, 1988, 1-45, Res. 5/5; Sagona, 2003, 48; Sevin, 2003, 118; Karaosmanoğlu-Işıklı-Can, 2003, 348, Çiz. 1-3; Ceylan, 2008, 129, 133.
- 32 Başçı, E, Çiğdemli Höyük (Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi), 2000, 49, Çiz: 6/02; Karaosmanoğlu-Işıklı-Can, 2003, 347; Sagona, 2003, 50; Ceylan, 2008, 88.
- 33 Lamb, 1954, 21-33; Koşay-Turfan, 1959, 349-363; Koşay-Vary, 1967, 7.
- 34 Koşay-Vary, 1964, Lev. 5 ve Çiz: LXIV/P.65; Russell, 1980, 16.
- 35 Koşay-Vary, 1967, 7; Russell, 1980, 16; Sevin, 2003, 118.
- 36 Güneri, 1992, 162, 171, Res. 5; Sagona-Erkmen-Sagona, 1996, Fig. 2/5-6; Sagona-Erkmen-Sagona, 1998, 245-251, Fig. 1; Hopkins, 2003, 94; Sagona, 2003, 48; Sevin, 2003, 118; Karaosmanoğlu-Işıklı-Can, 2004, 305.
- 37 Lamb, 1954, 21-33; Koşay-Vary, 1964, Lev. 5; Koşay-Vary, 1967, Lev. 28, 31, 32, 65, 67; Yener, 1974, 70; Arsebük, 1979, 81-92; Burney, 1980, 162; Sevin, 1987, 3; Russell, 1980, Fig. 8; Takaoğlu, T., "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia" AnatSt. 50, 2000, 11-16; Hopkins, 2003, 96-98; Frangipane, 2003, 44-69; Sagona, 2003, 48; Karaosmanoğlu-Işıklı-Can, 2004, 305; Sagona, 2006, 17-19.
- 38 Kars Müzesi Env. No: 3. 4. 1966/372.
- 39 Kars Müzesi Env. No: 3. 2. 1967/478.
- 40 Kars Müzesi Env. No: 2. 3. 1962/7.
- 41 Frangipane, 2003, 51.
- 42 Özfirat, 2001, 34, Lev. 7.

- 43 Başhaliyev, V., Nahçıvan Arkeolojisi, 1997, 25, Res. 20; Ayrıca Şortepa ve Kültepe için bkz. Belli, O-Sevin, V., Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, 1999, 24; Belli, O-Başhaliyev, V., Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü, 2001, 33; Özfirat, 2001, 46, 52; Aşurov, 2002, 121, Tablo VIII/5; 125, Tablo XII/7.
- 44 Özfirat, 2001, 28.
- 45 Işıklı, 2005, 155; Işıklı, 2007, 47-53; Sagona, 2006, 11-29.
- 46 Burney 1958, 182 - 183, Fig. 77-87; Çilingiroğlu, A., "Van-Dilkaya Höyüğü 1984" Kazı Sonuçları Toplantısı VII, 1986, 81-95; Çilingiroğlu, A., "Van-Dilkaya Höyüğü 1985" Kazı Sonuçları Toplantısı VIII/1, 1987, 151-163; Kozbe G., "Van-Dilkaya Höyüğü 1984-1986 Kazı Dönemlerinde Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği" (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi) 1987, Lev. I vd; Sagona vd. 1998, 33, Fig. 7: 5; Sagona, A-Sagona, C., "Excavations At Sos Höyük, 1998-2000" Ancient Near Eastern Anatolia XXXVII, 2000, 56-127; Işıklı 2005, 162-163.
- 47 Sagona, 2006, 16-17.
- 48 Karaosmanoğlu-Işıklı-Can, 2003, 345-356; Korucu, 2005, 31.

KAYNAKÇA

Arsebük, G., 1979, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişki" T. T. Kong VIII/I, 81-92.

Aşurov, S, H., 2002, Nahçıvan İlk Tunç Devri Keramikası.

Balkan, K-Sümer, O., 1967, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor" TürkA.D. XIV-1-2, 1965'ten Ayrıbasım, 104-118.

Başçı, E., 2000, Çiğdemli Höyük (Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi).

Başhaliyev, V., 1997, Nahçıvan Arkeolojisi.

Belli, O., 2001, "Research on the Rock Art in Anatolia" Archaeology in Turkey (1923-2000), 266-270.

Belli, O., 2005/1, "Kars Bölgesi'nin Tarihi Zenginliği: Kağızman-Çallı'da Onbin Yıllık Kayaüstü Resimleri Bulundu" Serhat Kültür, 24-29.

Belli, O., 2006, "Kars Bölgesi'nde Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri" Kars, Beyaz Uykusuz Uzakta, 165-195.

Belli, O., 2007, "Kars Bölgesi'nde Keşfedilen Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri" Kars, 2. Kent Kurultayı, Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz, 30-76.

Belli, O-Sevin, V., 1994, Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar.

Belli, O-Başhaliyev, V., 2001, Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü.

Bingöl, A., 2003, "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi" (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Burney, C.A., 1958, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age" AnatSt. 8, 157-209.

Burney, C., 1980, "Aspects of Excavations in Altınova, Elazığ" AnatSt. 30, 157-167.

Ceylan, A., 2001, Sarıkamış.

Ceylan A., 2003, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması" AST 20/2, 311-325.

Ceylan, A., 2004, "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları" AST 21/2, 263-273.

Ceylan, A., 2008, Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, (1998-2008).

Çilingiroğlu, A., 1986, "Van-Dilkaya Höyüğü 1984" KST VII, 81-95.

Çilingiroğlu, A., 1987, "Van-Dilkaya Höyüğü 1985" KST VIII/1, , 151-163.

Esin, U., 2002, "Değirmentepe" Arkeo-Atlas 1, 118.

Edens, C., 1995, "Transcaucasia at the End Of The Early Bronze Age" BASOR 299/300, 53-64.

Frangipane, M., 2003, "Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı Dönemi" ArkeoAtlas Sayı 2, 2003, 44-69.

Günaltay, M. Ş., 1987, Anadolu.

Güneri, A. S., 1992, "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler" TürkA.D. XXX, 149-186.

Güneri, A. S., 2007, "Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da Geç Karaz Kültürü Evresi Yerleşmeleri İle İlgili Arkeolojik Keşifler", Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 267-324.

Harmankaya, S-Erdoğu, B., 2002, "Dündartepe", Tay IV.

Harmankaya, S-Tanıncı, O., 1996, "Ağzıaçık", "Borluk Deresi", Cilavuz / Susuz", Tombultepe" TAY I, Paleolitik / Epipaleolitik.

Hopkins, L., 2003, Archaeology at the North-East Anatolian Frontier VI, Ancient Near Eastern Studies.

Işıklı, M., 2005, "Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi" (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Işıklı, M., 2007a, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürünün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi" Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 325-350.

Işıklı, M., 2007b, "A Collection Of Kura-Araxes Pottery From Kars Museum" Armenian Journal Of Near-Eastern Studies, Vol II, 43-51.

Karaosmanoğlu, M-Işıklı, M.-Can, B., 2003, "2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması" AST 20/1, 345-356.

Karaosmanoğlu, M.-Işıklı, M.-Can, B. 2004, "2002 Yılı Pasinler Ovası Yüzey Araştırması" AST 21/1, 301-311.

Karpuz, H., 1977, "Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri" Bilim Teknik 112, 1-6.

Kırzioğlu, F., 1953, Kars Tarihi.

Kiguradze, T.- Sagona, A., 2003, "On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex" Archaeology in the Borderlands, Investigations in Caucasia and Beyond, 38-95.

Korucu H., 2005, "Kars İli Höyükleri", (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Korucu, H., 2007, "Kars İli Höyükleri", Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, 521-537.

Koşay, H. Z., 1943, "Karaz Sondajı" III. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler, 165-169.

Koşay, H. Z.-Turfan, K., 1959, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu" Belleten XXIII/91, 349-413.

Koşay, H. Z.-Vary, H., 1964, Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu.

Koşay, H. Z.-Vary, H., 1967, Güzelova Kazısı.

Kozbe G., 1987, "Van-Dilkaya Höyüğü 1984-1986 Kazı Dönemlerinde Ele Geçen Erken Transkafkasya Çanak Çömleği" (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

Kökten, İ. K., 1943, "Kars'ın Tarihi Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor" Belleten VII, 1943, 601-613.

Kökten, İ. K., 1944, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" Belleten VIII, 659-681.

Kökten, İ. K., 1948, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşmeler ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" IV. Türk Tarih Kongresi, 195-209.

Kökten, İ. K., 1966, "Yazılıkaya'da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamışlı) Yeni Diptarih Resimleri" Kars Eli 2/20, 3-16.

Kökten, İ. K., 1970, "Yazılıkaya'da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamışlı) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri" Karseli 6/69, 2-16.

Kökten, İ. K., 1975, "Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri" Atatürk Konferansları V, 95-104.

Lamb, W., 1954, "The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours" AnatSt. IV, 21-33.

Mellart, J., 1958, "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean", A.J.A. 62/1, 9-38.

Özbek, O.-Yükmen, B., 2001, "1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması" Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi 2, 145-153.

Özfiirat, A., 2001, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, 8-11.

Özfiirat, A.-Marro, C., 2004, "2002 Yılı Van, Ağrı, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması" AST 21/1, 15-32.

Özfiirat, A.-Marro, C., 2008, "2004 Yılı Van, Ağrı, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması" Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi 7, 1-20.

Palmieri, A., 1981, "Excavations at Arslantepe (Malatya)" *AnatSt.* 31, 101-120.

Rothman, M. S.- KOZBE, G., 1997, "Muş in the Early Bronze Age" *AnatSt.* 47, 105-126.

Russell, H. F., 1980, *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, BAR International Series 85.

Sagona, A-Erkmen, M.-Sagona, C., 1997, "Excavations at Sos Höyük 1995" *KST XVIII/1*, 137-145.

Sagona, A-Erkmen, M.-Sagona, C., 1998, "Excavations At Sos Höyük 1996" *KST XIX/1*, 245-251.

Sagona, A-Erkmen, M.-Sagona, C.-McNiven, I.-Howells, S., 1998, "Excavations At Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report" *Anatolica XXIV*.

Sagona, A-Sagona, C., 2000, "Excavations At Sos Höyük, 1998-2000" *Ancient Near Eastern Anatolia XXXVII*, , 56-127.

Sagona, A., 2003, "Sos Höyük" *Arkeo-Atlas*, Sayı 2, 48.

Sagona, A., 2006, "Ortaçağ'dan Önce Kars" *Kars*, Beyaz Uykusuz Uzakta, 11-31.

Sevin, V., 1987, "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986" *AST V/II*, 1987, 1-45.

Sevin, V., 2003, *Eski Anadolu ve Trakya*.

Sevin, V., 2003, "Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı" *Arkeo-Atlas 3*, 104-130.

Takaoğlu, T., 2000, "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia" *AnatSt.* 50, 11-16.

Tavukçu, A. Y., 1999, *Troas Bölgesi Terrakota Figürinleri* (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi).

Uçankuş, H. T., 2002, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji*.

Uçar, A. T., 2001, *Anadolu'da Khirbet Kerak (Karaz) Seramiği* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ünal, A., 2002, *Hititler Devrinde Anadolu*.

Yakar, J., 1985, *The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolitic and Early Bronze Age, Part ii*, BAR International Series 268 (ii).

Yaylalı, S., 2007, "Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü" *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğu'dan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, 165-189.